

Запрудські С. М.

**БЕЛАРУСКАЕ МОВАЗНАЎСТВА І РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ: 1920–1930-Я ГАДЫ**

Мінск : БДУ, 2013. — 367 с.

Що більше з'являється монографій з історії слов'янських літературних мов, то все частіше виникає думка про рельєфну виразність нормалізації й кодифікації цих ідіомів у потоці новітньої доби та одночасну ефемерність вимірів шляхів їхнього творення в конкретно визначений час. Невловимість вимірів не в тому сенсі, що взагалі не можна відчутти того духу мови, простежити специфіку нормалізації й кодифікації, що історія літературної мови не піддається параметризації, що дослідити історію ідіому неможливо, а встановити закріплення чи зародження якихось елементів у ньому й поготів. Ні. Такі студії, як доводять численні дослідження, зокрема й рецензована монографія С. М. Запрудського, можливі, потрібні, реальні й украй важливі не тільки для філології, а й для гуманітаристики загалом, ба навіть більше: без історії літературної мови не може бути ні культури, ні науки в сучасному розумінні, хоч це й не видно на поверхні щоденного буття. Причиною такого відчуття до певної міри став історіософський аспект проблеми, що породжує питання, на які дуже складно дати відповіді, а в деяких випадках і навряд чи можливо. Скажімо, наскільки наявність дублетів у літературній мові можна виправдати вже самим фактом їхнього внесення до кодифікаційних джерел? Як установити ті невидимі, а часто й невліпові, цілеспрямовані механізми впливу на селекційні процеси в літературній мові, адже по якомусь часі вони дуже часто не можуть бути оприяминені, бо ґрунтуються на усній традиції, за визначенням закоріненій якщо не в масовій свідомості всіх носіїв мови, то принаймні в колективній свідомості користувачів літературної мови? Чому редакторський олівець стає не тільки найпоширенішим утілювачем у житті норми, а й часто кардинально впливає на норму? Чи можливе осягнення історії літературної мови тільки на підставі писемних джерел? Власне кажучи, літературна мова – це, як відомо, не тільки писемне явище, а проте усний різновид літературної мови навіть у найновіших дослідженнях з україністики або білорусистики здебільшого виконує роль простору реалізації писемного варіанта (відхилення від нього). Наскільки усний бік кодифікації, реалізований у мовознавчих і навколомовознавчих дискусіях, редакторських інвективах, конвенційності, незакріпленій на письмі, але втілюваній на практиці, може бути об'єктом дослідження? К. Ясперс свого часу писав про «крихкість буття людини».

Оця крихкість гостро відчувається саме в аспекті творення культури, а отже, і літературної мови як верховинного досягнення мовного розвитку народу.

Рецензована праця відомого білоруського дослідника С. М. Запрудського, крім того, що розв'язує багато конкретних проблем з історії білоруської літературної мови, спонукає ще раз замислитися над глобальними питаннями історії слов'янських літературних мов. Натхнення від прочитаної наукової розвідки — важлива річ, бо передбачає не тільки сприйняття ідей автора, створення повнішої наукової картини світу, а й живить надію, що в подальшому ці пошуки підхоплять інші дослідники. У цьому плані розглядана розвідка взірцева, дуже глибока й, безперечно, матиме позитивний резонанс.

Монографія присвячена розвитку білоруської літературної мови 1920–1930-х рр. з погляду її зв'язків з прескриптивною лінгвістикою Білорусі. Науковець порушує широке коло проблем, що передусім пов'язані з історією нової білоруської літературної мови, проте багато з них зачіпають і питання вивчення слов'янських літературних мов узагалі. Слависти України мають прихильно зустріти появу цієї праці, бо монографія не тільки розширює обрії нашого знання про історію нової білоруської літературної мови та лінгвістики Білорусі, а й вводить до наукового обігу багато цінної інформації, що вплине й на наш уявлення стосовно нормалізації та кодифікації нової української літературної мови, зокрема стосовно рецепції українського досвіду в сусідній країні. С. М. Запрудський ще раз перекоонує в тому, що вивчення історії окремої слов'янської літературної мови важливе не тільки саме по собі. Такі студії цінні для будь-якої національної мовознавчої школи, адже впливають на загальний рівень гуманітарних наук, дають змогу побачити роль народу на кону світової історії, показують незнищенність людського духу. Дослідження ґрунтуються на матеріалі тогочасної білоруської періодики, архівних відомостях, що донедавна були неприступні для дослідників, подає всебічний аналіз обставин формування білоруського мовознавства та цілеспрямованого творення білоруської літературної мови в 1920–1930-х рр. У виданні здійснено огляд літератури з історії білоруської лінгвістики та білоруської літературної мови періоду між Першою та Другою світовими війнами, досліджено вживання лексичних елементів зазначеного періоду з особливою увагою до реформи білоруської

мови 1933 р., що істотним чином змінила об'язок цього ідіому.

У «Вступі» монографічного дослідження окреслено історію й проблематику вивчення білоруської мови як окремого ідіому. С. М. Запрудський перекоаний: «Дослідження білоруської лінгвістики й білоруської літературної мови 1920–1930-х рр. можна вважати особливо плідним у сучасній ситуації, коли не діють численні ідеологічні заборони попередніх часів, коли істотно поліпшилися можливості дослідників». Разом з тим дослідник наголошує, що його розвідка створена в період, коли «в білоруській лінгвістиці відбувається зміна поколінь, унаслідок чого до досліджень долучаються молоді науковці, часто виховані на традиціях синхроністичної школи» (с. 5). Перший розділ монографії «Соціальний вплив на розвиток мови відповідно до її літературної іпостасі» присвячено розглядові обставин формування білоруського прескриптивного мовознавства 1920–1930-х рр., творенню білоруської літературної мови та особливостям вивчення її історії, зокрема ідіому 1920 рр. Дослідник подає відомості щодо формування інших слов'янських мов та ролі мовознавців у цьому процесі. У другому розділі «Історія білоруського мовознавства та білоруської літературної мови міжвоєнного періоду у висвітленні лінгвістики» здійснено огляд літератури з історії білоруського мовознавства та історії білоруської літературної мови в добу між двома світовими війнами. Третій розділ «Лінгвістика 1920-х рр.: розроблення правопису, термінології, концепції літературної мови» подає аналіз деяких рис білоруського мовознавства 1920-х рр., окреслює специфіку тогочасних білоруських перекладних словників, містить досить докладну інформацію щодо обговорення правописної, термінологічної проблематики, концепції формування білоруської літературної мови. Специфіка правописних, морфологічних, словотвірних та акцентуаційних явищ у білоруській мові 1920-х рр. стала об'єктом розгляду в четвертому розділі «Узус білоруської літературної мови 1920-х рр.». Крім того, у цій частині дослідження автор подає аналіз мандрівних запозичень-кальок та полонізмів у білоруській літературній мові згаданого періоду. П'ятий розділ «Реформа білоруської мови 1933 р. як поворотний пункт в історії білоруського мовознавства та літературної мови» присвячений найвідомішій мовній реформі білоруської мови, що істотно вплинула як на образ цього ідіому в радянську добу, так і на стан білоруської лінгвістики. С. М. Запрудський звертає особливу увагу на ситуаційні чинники вироблення правописних норм у 1933-му та попередні роки, а також на наукові й політичні аспекти постанови РНК БСРР «Про зміни й спрощення білоруського правопису». У цій частині автор розглядає білоруську ситуацію в тісному взаємозв'язку з українськими тогочасними проблемами, не раз покликаючись на

відомості з історії української нормалізації та кодифікації 1930-х. Дослідник доходить висновку, що розглядана реформа білоруської мови — це приклад безпосереднього впливу на мовне реформування ідеологічних чинників. «Ці фактори були очевидними під час ухвалення декрету РНК, але пізніше були затушовані — завдяки прагненням політиків, письменників, істориків, зокрема й істориків білоруської мови та мовознавства» (с. 263). У шостому розділі «Лінгвістика 1930-х рр.: становлення дисципліни “Культура мови” та підготування лексикографічних праць» С. М. Запрудський аналізує специфіку білоруського мовознавства 1930-х рр., зокрема звертає увагу на підготування російсько-білоруського словника та ідеологічну кампанію, що обстоювала «культуру мови». Остання структурна частина монографії — «Зміни в узусі білоруської літературної мови» — присвячена вивченню редакторської практики слововживання 1930-х рр. порівняно з практикою 1920-х рр. У розділі подано історію деяких білоруських слів з погляду зрушень у рамках синонімічних рядів, що стало причиною виникнення стилістичних змін і нових стилістичних ієрархій.

С. М. Запрудський робить висновок, що дослідження «соціального впливу на розвиток мови відповідно до її літературної іпостасі в білоруській лінгвістиці розроблене не досить добре», а «літературна мова в певних своїх фрагментах є не стільки “природним”, скільки “штучним” утворенням, що зумовлено її функцією в соціумі» (с. 319). Тут висновки дослідника перегауються з думками О. С. Мельничука, який стверджував, що «реальна система мови, на відміну від більш звичайних систем, <...> не має самостійного, самодостатнього існування і становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності. У цьому розумінні вона позбавлена об'єктної цілісності і лише умовно може розглядатися в абстракції від свого безпосереднього суб'єкта — людського суспільства»¹. На думку С. М. Запрудського, традицію вивчення історії білоруського мовознавства та історії білоруської літературної мови започаткував Л. М. Шакун, а наступне покоління лінгвістів Білорусі доповнювало, переглядало й удосконалювало принципи цих досліджень. Певна річ, що чимало праць білоруських дослідників за останні понад півстоліття потребує перегляду й додаткових коментарів (зокрема й доробок Л. М. Шакуна, особливо написаний до початку 1990-х), але академічна монографія І. Г. Крамка, О. К. Юрєвич, О. І. Янович «Історія білоруської літературної мови» (т. 2) (1968) майже не втратила свого наукового значення, хоч і там наявні ідеологічні напорування, без зняття яких беззастережно користуватися виданням навряд чи можна. На жаль, такого не скажемо про академічний «Курс історії української літературної мови»

¹ Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 25.

(1961), що цілковито непридатний до використання в сучасних умовах.

Багато сторінок рецензованої праці присвячено історії повернення із забуття білоруської мовознавчої спадщини 1920–1930-х рр. Дослідник скрупульозно аналізує цей процес, подає такі відомості, які він міг дізнатися тільки особисто від лінгвістів старшого покоління або під час пошуку в архівах. Наприклад, дізнаємося, що 1985 р. з книжки І. К. Германовича «Білоруські мовознавці» через цензурні причини був видалений нарис про видатного лінгвіста С. М. Некрашевича. І тільки в посмертному двотомному доповненому виданні (2006–2008) були додані нариси про тих діячів, творчість яких аж до початку 1990-х у Білорусі була під забороною. С. М. Запрудський робить численні уточнення щодо біографії багатьох науковців. Скажімо, за його інформацією, відомий білоруський кодифікатор 1920–1930-х рр. М. Байков був звільнений з Академії наук Білорусі («як скомпрометований у друку і як чужий за своїм соціальним походженням») 19 листопада 1930 р., а не в середині того року, як стверджував І. К. Германович (с. 63).

У рецензованій розвідці обгрунтовано думку, що активні орфографічні процеси «в середині 1920-х рр. були зумовлені окремими вадами кодифікації Б. Тарашкевича, прагненням Я. Льюсіка виробити для білоруської мови особливу “науковий” правопис, політичними причинами», а головним простором «зіткнення різних підходів під час формування літературної мови став новий для неї науковий стиль» (с. 320–321). Автор доходить висновку, що в зазначений період, аж до початку 1930-х, у науковому й публіцистичному стилях білоруської літературної мови вживали велику кількість полонізмів. «Занепад» цих елементів був зумовлений свідомим обмеженням їхнього вживання в 1930-і роки. Цілком очевидно, що апогеєм у цих процесах стала мовна реформа 1933 р. — «яскравий приклад безпосереднього впливу на мовний розвиток ідеологічних і політичних чинників» (с. 325). С. М. Запрудський висвітлює проблеми в наголошуванні похідних прикметників у друкованих джерелах розгляданого періоду, порівнюючи ці моделі із сучасними нормативними. У білоруській літературній мові 1920-х засвідчені такі варіанти наголошення згаданих елементів: *мбрскі — марскі* (укр. *морський*), *зёмны — зямны* (укр. *земний*), *ночны — начны* (укр. *нічний*), *штбрмавы — штармавы* (укр. *штормовий*), *мурожны — муражны* (укр. *суходільний*), *агнявы — агнёвы*² (укр. *вогневий*), *выходны — выхадны* (укр. *вихідний*), *завадскі — завбдскі* (укр. *заводський*), *аднаактавы — аднаактёвы* (укр. *одноактний*), *вєрасневы — вераснёвы* (укр. *вересневий*), *гнєздавы — гнєздавы* (укр. *гніздовий*) тощо. У наведених парах сучасній білоруській нормі відповідають ті елементи, що подані на другій позиції, крім пари *завадскі —*

завбдскі, обидві форми якої зафіксовані в сучасній білоруській лексикографії, поправда, з очевидною перевагою за другим елементом. За нашими спостереженнями, деякі з «відкинутих» акцентних форм помітно актувізувалися в сучасному білоруському узусі. Наприклад, в усному літературному мовленні речників гуманітарної сфери Білорусі, а також у багатьох сучасних друкованих виданнях та електронних ЗМІ, майже цілковито панує баритонований прикметник *выходны* в різних значеннях, хоч лексикографічні кодекси сучасної білоруської літературної мови досі фіксували обидві форми *выходны*, *выхадны*, але з різним семантичним наповненням — *выхадны*¹ ‘1. Виданий, надрукований’; ‘2. Пов’язаний з виходом за межі чого-небудь’: *выхадны даныя*, *выхадная адтуліна*, *выхадны комін* (укр. *вихідний: вихідні дані, вихідний отвір, вихідний комін*); ‘3. Який не призначений для праці, святковий’: *выхадны касцюм* (укр. *вихідний костюм*); ‘4. Який видають під час звільнення з роботи’: *выхадная дапамога* (укр. *вихідна допомога*); ‘5. Той, хто використовує свій вихідний день’: *ён сёння выхадны* (укр. *він сьогодні вихідний*); ‘6. розм. Те саме, що вихідний день’ (укр. *вихідний*); *выходны* ‘надісланий з установи’: *выходная пошта* (укр. *вихідний: вихідна пошта*).

У виданні розглянуто деякі морфологічні явища в білоруській літературній мові тієї доби (наприклад, функціонування відприкметникових іменників на *-істы / -ысты*: *амерыканскі журналісты* (Н. в. одн., сучасна норма *амерыканскі журналісты*), *Таварыства гісторыкаў-марксістых* (Р. в. мн., сучасна норма *Таварыства гісторыкаў-марксістаў*), *малады камуністы* (Н. в. одн., сучасна норма *малады камуніст*) тощо. Автор порівнює різні редакції прозових творів Якуба Коласа, сприймаючи їх як вияв мовної рефлексії 1920-х рр. Унаслідок мовного редагування прозових Колосових творів у 1920-і рр. відбулося «звичайне» «підганяння під певний літературно-нормативний канон відповідно до розуміння автором і редакторами тогочасних процесів нормалізації білоруської літературної мови» (с. 204). У першій половині 1950-х Якуб Колас знову здійснював редагування своїх творів, написаних раніше, оскільки вважав їхнє мовне оформлення застарілим. Цей процес набув такого розмаху, що перші дві повісті трилогії «На розстанях» — «У польській глушині» (1923), «У глибині Полісся» (1927), на думку письменника й редактора Колосових творів М. Лужаніна, варто вважати цілком переписаними (с. 47–48). С. М. Запрудський зазначає: «Таку ситуацію можна пояснити тим, що розуміння нормативності мовних засобів білоруської стандартної мови частково склалося вже в «післяколосовський» час: у другій половині ХХ, навіть на початку ХХІ ст.» (с. 48).

² У білоруській словникарській традиції над літерою *ё* ніколи не позначають наголос, оскільки вона завжди позначає звук [o] у наголошеній позиції.

С. М. Запрудський, окрім задекларованих цілей, розв'язує також і деякі загальнотеоретичні питання вивчення літературних мов. Скажімо, дослідник вважає, що літературну мову, у якій наявна велика кількість лакун у науковій лексиці (у монографії йдеться про білоруську мову періоду виходу газети «Наша ніва» — 1906–1915), не можна називати сучасною. «Не тільки щодо мови XIX ст. випадає говорити, що вона ще не склалася, а й білоруську літературну мову періоду “Нашай нівы” ми маємо визнати “несучасною”», — пише автор (с. 46). Понад те, він навіть порушує проблему, чи можна вважати білоруську літературну мову 1920-х сучасною (с. 48–49). «На протигагу тому, що мовні джерела є складником нової (сучасної) білоруської літературної мови, існують підстави розглядати їх передусім як історичні. Цю специфіку варто певним чином ураховувати й у синхронічно зорієнтованих працях» (с. 49–50). І далі лінгвіст зауважує, що такий підхід значною мірою прийнятний на кафедрі історії білоруської мови Білоруського державного університету, де С. М. Запрудський підготував своє дослідження. Цікаво, що в україністиці досі не помічено наполегливих спроб кардинально протиставити два лінгвоніми: *нову українську літературну мову* та *сучасну українську літературну мову*; здебільшого ці терміни розглядають як синонімічні, хоч багато дослідників і вказують на вузьке розуміння «сучасної» мови як ідіому, що функціонує протягом трьох останніх поколінь³. У площині загальнотеоретичних проблем літературної мови можна розглядати й деякі суто білоруські процеси. Мовознавець доходить висновку, що лексеми *«настаўнік»* (укр. *учитель*. — С. О.) і *«багацей»* (укр. *багатій*. — С. О.) стали здобутком норми білоруської літературної мови, напевно, завдяки переважно кодифікаційній практиці» (с. 46). На перший погляд таке положення певним чином заперечує загальноприйняту думку, що нормалізація завжди передує кодифікації. Імовірно, завдяки таким прикладам навіть у працях з теорії літературної мови буде закріпленний підхід, згідно з яким кодифікаційні процеси не завжди залежать від нормалізації, а навпаки, стають її причиною. Зрештою, на користь висловленої думки має вплинути й історія мовних реформ у білоруській та українській мовах 1933 р., під час яких саме норма стала похідною від кодифікації.

Для вітчизняного мовознавства надзвичайно важливі ті підрозділи монографії, у яких дослідник розглядає українські запозичення в білоруській мові або білоруські елементи, що постали як кальки з українських лексем. С. М. Запрудський знаходить різної інтенсивності й значення українські впливи в родоводі таких білоруських одиниць, як *адраджэнне* (укр. *відродження*), *абезжнік* (укр. *обіжжик*), *допіс* (укр. *допис*), *жыццяпіс* (*жыццёпіс*) (укр. *життєпис*), *кніга(с)піс* (укр. *книгопис*), *лякарня* (укр. *лікарня*) та ін. Найчастіше за своїм походженням ці слова належать до богемізмів, а українська мова виступала посередником у процесах запозичення. Під час творення мандрівних запозичень-кальок у білоруській мові помітну роль відіграла й польська мова.

Можливо, у тій частині монографії, де автор розглядає вживання в літературних творах М. Горецького форм із субституціями звука [ф] і приставним [в] (*у вакно*), не було б зайвим подати розлогіший коментар щодо наведеного прикладу, а не лише обмежитися констатацією, що деякі білоруські дослідники кваліфікують їх «як фонетичні сигнали розмовності» (с. 49). У сучасних білоруських лексикографічних кодексах, справді, наведена форма не засвідчена (наявна одиниця *акно*), не знаходимо її в більшості сучасних білоруських граматики, але вона вживана в наукових працях білоруського кодифікатора 1920–1930-х рр. С. М. Некрашевича без будь-яких стилістичних обмежень. Певна річ, це слабкий доказ, зважаючи на пореформений узус білоруської літературної мови, у якому не закріпилися численні елементи 1920–1930-х рр., проте деякі сучасні білоруські лінгвісти також не бачать підстав для обмеження в уживанні згаданої форми: «Іноді в цій позиції (ідеться про протетичний [в] перед [а]. — С. О.) можуть уживатися варіанти з приставним приголосним і без нього: *акно* та *вакно*, *заастрыць* і *завастрыць*»⁴.

Рецензована праця вводить до наукового обігу дуже цінний матеріал, у багатьох моментах по-новому окреслює перебіг нормалізації та кодифікації нової білоруської літературної мови в 1920–1930 рр., подає широкий зріз мовного розвитку Білорусі в міжвоєнну добу минулого століття, ознайомлює із найновішою лінгвістичною літературою сусідньої країни. Не маємо жодних сумнівів, що монографія стане не тільки помітним явищем у галузі дослідження історії нової білоруської літературної мови та прескриптивної лінгвістики в Білорусі, а й увійде до кола найвагоміших студій відповідного профілю в межах сучасної європейської славістики.

О. СКОПНЕНКО

³ Див. докладніше: *Єрмоленко С. Я.* Сучасна українська літературна мова // *Українська мова* : Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 696–697.

⁴ *Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И.* Белорусский язык. Для говорящих порусски. — Минск, 2008. — С. 62. Пор.: «Зрідка можуть уживатися варіанти з приставним приголосним і без нього: *акно* та *вакно*» (Короткая граматыка беларускай мовы : У 2 ч. / Навук. рэд. А. А. Лукшанец. — Мінск, 2007. — С. 17).